

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПISУ В СВІТЛІ ПРАЦЬ МИХАЙЛА МАКСИМОВИЧА

В статье рассмотрены взгляды М.Максимовича на принципы правописания украинского языка. Отмечено, что источником историко-этимологического правописания, предложенного и используемого этим известным ученым-славистом, были древние и староукраинские рукописные тексты.

The principles and origins of orthography system of M. Maksymovych are analysed in this article.

У статті розглянуті правописні погляди М.Максимовича; відзначено, що джерелом історико-етимологічного правопису, запропонованого і використаного цим відомим ученим-славистом, були давньо- та староукраїнські тексти.

Об'єкт дослідження – правописні погляди М. Максимовича.

Актуальність визначається теоретичною вагою проблеми формування українського правопису.

Питання принципів формування правопису української мови, орієнтація на засади фонетичного та етимологічного написання – проблеми, що мають свою особливу історію в українському мовознавстві. Вони постають уже в кінці XVIII – на початку XIX ст., виявляючи виняткову складність та неоднорідність сформульованих і представлених критеріїв.

Особливої уваги у галузі становлення в Україні наукових лінгвістичних поглядів на проблеми нормування правопису заслуговують праці Михайла Максимовича. Саме він одним із перших окерслив історіографію цього питання та існуючий на той час правописний зразок – етимологію слова.

На початок XIX ст. М. Максимович “вибудовує глибоко наукову і патріотичну за суттю концепцію, що не втратила своєї універсальності протягом усього періоду існування української літературної мови нового

часу”^{*1}. За його глибоким переконанням правопис кожної мови має спиратися на “попередню писемність свого народу, і має зберегти в собі те, що освячено вже звичним, віковим вжитком”^{*2}.

Переконання відомого славіста базувались на доброму знанні староукраїнських пам’яток, які він досліджував у літературознавчому і мовознавчому аспектах («Книжная старина южнорусская» 1850 р.)^{*3}. Крім того в родинному архіві ученого, окрім приватних листів його предків, зберігались оригінали рукописів^{*4}. Вони, після ретельного опрацювання, стали також фактологічним підґрунтям його правописних поглядів.

Звертаючись до писемних джерел староукраїнської доби М. Максимович наголошував, що “ні в новій малоруській словесності та народній південноруській мові, ні в старовинній писемності малоросів мовою західноруською не зустрічаємо всіх особливостей наріччя малоруського”^{*5}, тобто підкреслює умовність багатьох рис писемної мови, їх невідповідність мовним фактам, що мали бути засвідчені.

Добре знання староукраїнського рукописного матеріалу допомагало М. Максимовичу у другій половині ХІХ ст. обстоювати свою позицію у так званій “правописній дискусії” присвяченій фундаментальним засадам письма українською мовою. Його уважне дослідження особливостей церковнослов’янської мови давньоукраїнських пам’яток допомагало виявити у полеміці з М. Погодіним первинну мовну базу їх творців або переписувачів шляхом аналізу відступів від тогочасної мовної норми, що базувалась на етимологічних засадах церковнослов’янського правопису. У полеміці обговорювалось питання: якою ж була основна мова Київської Русі – старослов’янська чи руська? Спір цей і досі ведуть російські вчені, доводячи, що сучасна російська мова є прямим подовженням літературної мови киеворуського періоду. М. Максимович справедливо констатував ще у другій половині ХІХ ст., що існувала й існує генетична відмінність між літературною старослов’янською мовою і давньоруською живою розмовною мовою. Разом із тим перший ректор Київського університету імені

Св. Володимира стверджував, що давньоруська літературна мова в основі своїй старослов'янська, але вона тривалий час зазнавала східнослов'янського впливу, що відбилось і на правописі.

Видатний діяч науки, освіти й культури М. Максимович відіграв важливу (коли не кардинальну) роль у збереженні українського етимологічного правопису. Він походив із родини, у якій плекано звичаї XVIII ст., тому, напевне, не сприйняв "фонетизації" української орфографії навіть через використання російського правопису. В історії українського мовознавства правопис, який обстоював і яким користувався М. Максимович прийнято називати "максимовичівкою". Теоретичне обґрунтування і опрацювання цей правопис знайшов у передмові до збірника «Малоросійські пісні» (1827 р., розділ «Зауваження до правопису й вимови слів») та в листі до Г. Квітки-Основ'яненка «Про правопис малоросійської мови» (1841 р.). В основі "максимовичівки" – історико-етимологічна орфографія І. Котляревського з істотними додатками, спрямованими на те, щоб при збереженні існуючої форми слова створити певну можливість передавати на письмі діалектні особливості української мови. Крім етимологічних написань із використанням традиційних літер російського варіанту кирилиці М. Максимович пропонував:

- вживати **ѣ** у кінці слів (*сонѣ, другѣ*);
- писати **ѣ** в етимологічній позиції (*пѣсенѣ, лѣто*);
- зберігати традиційні **о** та **е** в новозакритих складах та етимологічний **е** після шиплячих та **й** (*шесть, черный*);
- писати графеми **и** та **ы** на позначення звука української мови [и] (*милий, сынѣ*);
- використовувати російську букву **ѣ**, для передачі м'якості приголосних перед [о] і йотацію цього голосного (*ѣго, сѣго*);
- передавати на письмі традиційно твердий приголосний звук [ц] та традиційно м'який [р] (*творца, моря*);
- вживати літери **е, є** та **ѣ** на місці апострофа (*вѣѣжае, кровѣю*);

- не передавати на письмі подовжені приголосні, що виникли в процесі асиміляції **j**.

Однак учений-славист розумів і важливість процесів живого народного мовлення у проблемі нормування правописної системи української мови. На поступки фонетичному звучанню він запропонував позначати голосний [i] етимологічними літерами ô, ê, û, î з діакритичним знаком (*вôнь, мѣдь, добрѣй, синѣй*) та використовувати літеру ѣ для нескладового голосного, середнього між [в] і [у] (*уже ѣ нас на Ёкраинѣ научились*). Безперечно, В. Чапленко, має рацію, коли твердить, що в цьому разі М. Максимович “мав на увазі інтерес всеросійського читача”^{*6}. Цей дашок (кутик вістря догори) не був вигаданий власне розробником цього історико-етимологічного правопису, побічне написання М. Максимович спостерігав у рукописах XVIII ст. (Крім дашка у рукописах можемо натрапити на дві крапки, або скісні риски над літерами, дужку, та ще деякі діакритичні знаки у тому разі, коли ці голосні треба було вимовляти як [i]). Сам М. Максимович називав цей надрядковий значок “французькою кровелькою”, у його науковому доробку читаємо: “Еще при первомъ изданіи «Пѣсень» (1827 р.) предпринялъ я ввести это и (мнякесеньке), но факторъ университетской типографіи (Никифор Басалаев) отказалъ мнѣ въ желанномъ значкѣ, за неимѣніемъ онаго въ типографіи, и предложилъ мнѣ заменить его французкою кровелькою, — такъ называлъ онъ *circumflexe*. Дѣлать было нечего; мнѣ надобны были и другія гласныя буквы съ тѣмъ же значкомъ, а во французскомъ шрифтѣ, были онѣ готовыя съ кровелькою; и я разсудивъ, что и въ другихъ типографіяхъ встрѣтятся те же затрудненія, а французкій шрифтъ есть вездѣ, решился на сдѣланное мнѣ предложеніе. Съ тѣхъ поръ наше прадѣдовское острое и живетъ у меня, припѣваючи, подъ французской кровелькою, которую я переименовалъ во имя нашего словенского паерка, имѣющаго почти такой же видъ”^{*7}. Можемо припустити, що для передачі на письмі живомовного звучання саме “дашок” з-поміж інших надрядкових знаків, відомих із орфографічних традицій рукописів, був вибраний випадково.

І все ж цей правопис не був сприйнятий ні Г. Квіткою-Основ'яненком, ні П. Гулаком-Артемовським, ні Є. Гребінкою. Наприклад, сучасник М. Максимовича Т. Шевченко, орієнтуючись насамперед на українського читача, що навчався в російській школі, надрукував першу збірку своїх поезій у 1840 р. засобами російської орфографії (ярижкою). Певне застосування “максимовичівка” знайшла у Галичині, Закарпатті та на Буковині, де на століттями плекану традиційну орфографію не було тиску російської вимови кириличних букв (наприклад, читання **ѣ** як [’e]). Її використовував також з’їзд учених 1848 р. та окремі шкільні граматики («Грамматика руского языка» М. Осадци, 1862 р.; «Методична грамматика языка малоруского» П. Дячана, 1865 р.; «Грамматика руского языка для школь середнихъ» О. Огоновського, 1889 р., тощо). Проте у широкій (особливо шкільній) практиці вона вживалася з численними порушеннями й модифікаціями (сплутування літер **і, и, о, е** для позначення голосного [i], змішування літер **и, ы**, вживання нових надлітерних знаків тощо), що гальмувало розвиток освіти, літератури й культури*⁸.

Як визначає В. Русанівський, “максимовичівка” залишилась у правописній полеміці та практиці лише “книжним витвором”^{*9}. У Наддніпрянській Україні її використав тільки П. Лукашевич у збірці «Малоросійські й червонорусські народні думи й пісні» (СПб., 1836 р.) та деякий час нею користувався П. Куліш.

Висновки. На наше глибоке переконання книжність правопису М. Максимовича постає із достеменного знання староукраїнської орфографічної практики та вдумливого її аналізу. “Ця стихія писемності народної не дозволяє видумувати правопис знову ... і наш малоросійський правопис не повинен, та й не може бути простим, зовнішнім копіюванням звуків мови буквами. Він має обов’язково, крім історичної своєї стихії, відображати більшою чи меншою мірою внутрішні, етимологічні закони і властивості нашої мови”,^{*10} – писав М. Максимович.

Наукові погляди М. Максимовича багатоаспектні, глибокі, звернені до широкого спектру лінгвістичної проблематики – від питань походження української мови («Русская речь в сравнении с западно-славянскою», «Критико-исторические исследования о русском языке»), питань нормувань мови і правопису («О правописании малороссийском») до етимології («О малороссийском произношении малороссийских имен») – все це визначило пріоритети і напрямки української лінгвістики першої половини ХІХ ст. і зробили їх авторів “фундатором українського наукового дискурсу”¹¹.

¹Шевченко Л.І. Михайло Максимович і проблеми становлення лінгвістичної теорії в Україні //Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. ІV. – С. 26. ²Максимович М. О правописании малоросийского языка. Письмо к Основьяненку // Історія української літературної критики та літературознавства. Хрестоматія. – К., 1966. – С. 121. ³Максимович М.А. Книжная старина южнорусская // Собрание сочинений М.А.Максимовича: Т.3. Языкознание. История словесности. – К., 1880. – С. 674 – 789. ⁴Горобець В.Й. Рукописи ХVІІІ століття у фамільному архіві М.Максимовича // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. ІV. – С. 32 - 40. ⁵Максимович М.А. Новья письма к М.П.Погодину о старобытности малоросийского нарѣчія // Собрание сочинений ... : Т.3. – С. 283. ⁶Чапленко В. Історія нової української літературної мови. – Нью-Йорк, 1970. – С. 82. ⁷Максимович М.А. Новья письма ... – С. 316. Німчук В.В. Передне слово // Історія українського правопису: ХVІ — ХХ століття. Хрестоматія. — К., 2004. — С.17 – 18. ⁹Русанівський В.М. Історія української літературної мови. – К., 2001. – С. 168. ¹⁰Максимович М. О правописании ... – С. 121. ¹¹Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині ХІХ ст. – К., 1999. – С.125.